

KS. STANISŁAW ARASZCZUK

PRZEDTRYDENCKIE
WROCLAWSKIE KSIĘGI LITURGICZNE

Przy opracowywaniu wielu tematów związanych z historią Ziemi Śląskiej sięga się niejednokrotnie do tekstów liturgicznych zawartych w oficjalnych księgach mszalnych lub chórowych, komponowanych według wrocławskiego wzorca diecezjalnego z uwzględnieniem tradycji lokalnych. Wśród ksiąg liturgicznych rozróżniamy księgi mszalne (sakramentarz, mszał, graduał, lekcjonarz, ewangeliarz, sekwencjarz), księgi do odmawiania modlitw kanonicznych (breviarz, antyfonarz, lekcjonarz, żywoty świętych, homiliarz, psalterz brewiarzowy, kapitułarz z kolektarzem, martyrologium, hymnaryz) oraz księgi liturgiczne zawierające teksty do typowych czynności biskupa i zwyczajnego duszpasterza (pontyfikał, benedykcjonał, rytuał czyli agenda i procesjonał). Do tej grupy ksiąg ściśle liturgicznych dochodzą kodeksy rubrycystyczne, podające porządek służby Bożej dla kleru diecezjalnego (*liber ordinum*), względnie zakonnego (*liber usuum, consuetudines*) oraz normatywne zalecenia synodalne czy szczegółowe przepisy ceremonialne kolegiów wyższego lub niższego duchowieństwa (np. *Modus agendi* czy *Ordo celebrandi*)¹.

Księgi liturgiczne powstawały w różnych kręgach kulturowych, w określonym czasie i przestrzeni geograficznej. Najstarsze z nich zostały przyniesione do Polski z Europy zachodniej wraz z odrębnościami lokalnych tradycji. Najdawniejsze księgi liturgiczne używane na Śląsku pochodziły z Frankonii, Niemiec i Czech. Już jednak z XII w. pochodzą pierwsze księgi powstałe w miejscowych skryptoriach na Śląsku². Najważniejszymi ośrodkami wytwarzającymi księgi liturgiczne były wówczas śląskie wspólnoty cysterskie w Lubiążu i Henrykowie obok skryptoriów katedry i kolegiat.

¹ Por. W. S c h e n k, *Rękopisy liturgiczne od XII do XV wieku w Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu*, ABMK 2(1961) 185.

² Por. t e n ż e, *Z dziejów liturgii w Polsce*, w: *Księga Tysiąclecia katolicyzmu w Polsce*, red. M. Rechowicz i in., Lublin 1969, s. 143-146.

W XIV wieku wyodrębniają się coraz wyraźniej księgi poszczególnych diecezji. Księgi wrocławskie zawierające liturgię tej diecezji, praktykowaną w kościołach kolegiackich, parafialnych i rektoralnych, były wzorowane na liturgii katedry. Mają one powtarzające się rubryki, np. „secundum chorum wratislaviensem”, „in choro S. Johannis”, „incipiunt suffragia secundum ordinem ecclesie wratislaviensis”, „ecclesia wratislaviensis tenet preces in vigilis apostolorum”, „suffragia secundum chorum s. Johannis wratislaviensis” O sposobie ustalenia czasu powstania, miejsca pochodzenia i używania śląskich rękopisów liturgicznych mówi Waclaw Schenk³ Czas powstania rękopisu określają kryteria zewnętrzne, jak kolofony, iluminacje, notatki kronikarskie i nekrologiczne, charakter pisma, materiał piśmienny, znaki wodne oraz kryteria wewnętrzne, takie jak wprowadzenie nowych świąt i tekstów liturgicznych.

Miejsce pochodzenia księgi można czasem ustalić tylko ogólnie, ale bywa i tak, że rozpoznamy konkretną kolegiatę, parafię czy klasztor, do których należał kodeks liturgiczny. O pochodzeniu rękopisów mówią kolofony czy eksplicyty wspominające wyraźnie o pisarzu lub iluminatorze kodeksu. O jego genezie i proveniencji mogą wspominać także rubryki, teksty, stopnie świąt, określające rangę obchodu, charakterystyczną dla całej diecezji lub niektórych ośrodków, zwłaszcza klasztorów. O miejscu użytkowania mówią najczęściej notatki podkreślające przynależność jakiegoś kodeksu do konkretnego kościoła, klasztoru czy nawet ołtarza⁴.

Wrocławskie księgi liturgiczne są umieszczane w różnych zbiorach kodeksów rękopiśmiennych⁵ Do tej pory brakuje pełnego zestawu przedtrydenckich wrocławskich ksiąg liturgicznych, chociaż niektóre ich typy doczekały się już monograficznych opracowań. O historii wrocławskiej rubryceli pisali Hubert Jedin i Helmut Jan Sobeczko⁶, o wrocławskich

³ Por. t e n ż e, *W jaki sposób można ustalić czas powstania oraz miejsce pochodzenia i używania śląskich rękopisów liturgicznych?*, ABMK 21(1970) 33-53.

⁴ Tamże, s. 34.

⁵ W. S c h e n k, *Rękopisy liturgiczne dawnej Biblioteki miejskiej we Wrocławiu*, RTK, 6(1959) z. 3, s. 77-98; t e n ż e, *Rękopisy liturgiczne od XIII do XV wieku w Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu*, ABMK, 2(1961) 185-204 i 6(1963) 191-209; W. U r b a n, *Rękopisy liturgiczne Biblioteki Kapitulnej we Wrocławiu*, ABMK, 6(1963) 155-190; J. G o t t s c h a l k, *Die frühen liturgischen Drucke für die Diözese Breslau*, „Königsteinen Studien”, 2-3(1972) 99-110; W. U r b a n, *Inkunabuły Biblioteki Kapitulnej we Wrocławiu*, Wrocław 1954 (maszynopis BKWr); B. K o c o w s k i, *Katalog inkunabułów Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu*, Cz. 2, Wrocław 1962; H. S z w e j k o w s k a, *Biblioteka klasztoru cysterek w Trzebnicy*, Wrocław 1955; A. Ś w i e r k, *Średniowieczna biblioteka klasztoru kanoników regularnych św. Augustyna w Żaganiu*, Wrocław 1965.

⁶ H. J e d i n, *Zur Geschichte des Breslauer Direktoriums*, Archiv, 5(1940) 197-205; H. J.

rytuałach Joseph Jungnitz, Wincenty Urban i Adolf Franz⁷ Breviarz wrocławski opracował Joseph Jungnitz, Karl Kastner i Franciszek Wolnik⁸, a sekwencje pierwszych drukowanych mszałów wrocławskich Walter Dürig⁹

W różnych bibliotekach polskich można spotkać też manuskrypty mszałów wrocławskich. Najstarsze pochodzą z pierwszej połowy XIV wieku. Datę powstania jednego mszału wrocławskiego Ernst Kloss określa nawet na około 1290 rok¹⁰ Wincenty Urban ustala datę powstania tego kodeksu na czas sprzed 1323 roku, ponieważ jest w nim dopisane po święcie „Perpetuae et Felicitatis virginum et martyrum” święto „Thomae de Aquino confessoris”, którego kanonizował papież Jan XXII w 1323 roku. W kalendarzu są wspomniani św. Wincenty, św. Wojciech, św. Wacław, św. Barbara, św. Jadwiga, nie ma natomiast święta Visitationis Beatae Mariae Virginis, które wprowadzono w 1389 roku. W mszale tym zamieszczono sekwencję o św. Jadwidze „Consurge iubilans” z nutami¹¹. Byłby więc to najstarszy rękopiśmienny mszał wrocławski¹².

Najwięcej rękopisów mszału wrocławskiego, obok zasobu Biblioteki Kapitulnej i dawnej Biblioteki Kolegiackiej w Nysie, znajduje się w Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu. Pochodzą one ze śląskich klasztorów, kolegiat i innych instytucji kościelnych, które uległy kasacji podczas pruskiej sekularyzacji w 1810 roku. Liczne rękopisy mszałów wrocławskich znajdują się również w zbiorach dawnej Biblioteki Miejskiej we Wrocławiu¹³

Ogólnokościelne dążenie do ujednoczenia ksiąg liturgicznych znalazło także zrozumienie na Śląsku w rozległej diecezji wrocławskiej. Wyrazem tego było drukowanie ksiąg liturgicznych z zachowaniem wielu lokalnych odrębności obrzędowych, tekstowych lub kalendarzowych. W drugiej połowie

S o b e c z k o, *Liturgia katedry wrocławskiej według przedtrydenckiego Liber Ordinarius z 1563 roku*, Opole 1993.

⁷ J. J u n g n i t z, *Die Breslauer Ritualien*, Breslau 1892; W. U r b a n, *Rytuały diecezji wrocławskiej a język polski*, WWK, 3(1948) 296-302; t e n ż e, *Najstarszy benedykcyjonał w Bibliotece Kapitulnej we Wrocławiu*, RBL, 13(1960) 302-320; t e n ż e, *Próba wyjaśnienia pochodzenia pontyfikału z roku 1435, przechowywanego w Bibliotece Kapitulnej we Wrocławiu*, RBL, 14(1961) 148-152; t e n ż e, *Agendy katolickie polskie*, EK, I, 172; A. F r a n z, *Das Rituale des Bischofs Heinrich I*, Freiburg im Br. 1912.

⁸ K. K a s t n e r, *Komentar zum Breslauer Proprium*, Breslau 1924; J. J u n g n i t z, *Das Breslauer Brevier und Proprium*, Breslau 1893; F. W o l n i k, *Liturgia godzin w diecezji wrocławskiej w XV wieku*, Opole 1994.

⁹ W. D ü r i g, *Das Sequentiar des Breslauer Inkunabelmissales*, Sigmaringen 1990.

¹⁰ E. K l o s s, *Die schlesische Buchmalerei des Mittelalters*, Berlin 1942, s. 183.

¹¹ U r b a n, *Rękopisy liturgiczne*, s. 164.

¹² BKWr 141.

¹³ O historii powstania zbiorów bibliotek wrocławskich szerzej w: *Zbiory rękopisów w bibliotekach i muzeach w Polsce*, red. D. Kamolowa, K. Muszyńska, Warszawa 1988, s. 320-345.

XV wieku moguncki drukarz Piotr Schöffler wydrukował aż trzy *Missale Wratislaviense*, noszące daty wydania 24 lipca 1483, 1488/1491, 28 września 1499 roku. Prawdopodobnie Jan Prüss w Strassburgu wydał około 1488/1491 następny Mszał wrocławski.

Do pionierów badań nad polską, a także śląską książką liturgiczną zaliczamy dziś Jerzego Samuela Bandtkiego, który zainteresowania swoje w tej dziedzinie ograniczył m.in. do mszałów diecezji wrocławskiej¹⁴. Szczupłe objętościowo opracowanie umieszczone jako odrębny rozdział w monografii drukarstwa krakowskiego informuje o dwóch mszałach diecezji wrocławskiej, z których jeden drukowany był w Krakowie, a drugi w Moguncji¹⁵

W polskich zbiorach bibliotecznych zachowało się najwięcej egzemplarzy mszału wrocławskiego z 1505 roku¹⁶. Był on dziełem drukarzy krakowskich Jana Hallera i Sebastiana Hybera. Już w 1502 roku kapituła wrocławska zawarła z Sebastianem Hyberem umowę o druk nowego mszału. Drukacz zażądał zagwarantowania, że przez dziesięć lat nikt inny nie będzie miał prawa druku mszału wrocławskiego, a władze kościelne zobowiążą duchowieństwo diecezjalne do jego nabywania¹⁷. W interesującym nas okresie wydrukowano jeszcze jeden mszał wrocławski. Wydał go w Bazylei 5 września 1519 roku Tomasz Wolff a został on opatrzony tytułem *Missale secundum rubricam wratislaviensis dioecesis noviter impressum*.

Liturgię godzin sprawowano w diecezji wrocławskiej korzystając z szeregu ksiąg, m.in. psalterzy, antyfonarzy, hymnarzy i lekcjonarzy¹⁸. Większość brewiarzy, także wrocławskich, powstałych w XIII – XVI wieku opierała się na *Ordinarium* z około 1213 roku, skodyfikowanym przez Innocentego III według zwyczajów dworu papieskiego wprowadzonych w bazylikach rzymskich¹⁹. W brewiarzach pisanych dla poszczególnych diecezji dodawano lokalne święta i ich własne oficja, dość często rymowane, a także nowe hymny oraz układy psalmów i czytań. Najstarsze brewiarze wrocławskie pochodzą z XIV w. z klasztoru kanoników regularnych św. Augustyna w Żaganiu i Wrocławiu, z kolegiaty nyskiej i głogowskiej²⁰.

¹⁴ J. S. B a n d t k i e, *Historia drukarni krakowskich*, Kraków 1815, s. 106-109.

¹⁵ Por. T. L. P i e t r a s, *Produkcja katolickiej książki liturgicznej w Polsce od końca XV do połowy XVII wieku*, NP, 39(1979) 176.

¹⁶ Por. J. M a n d z i u k, *Działalność kościelna Jana V Turzo, biskupa wrocławskiego (1506-1520)*, „Colloquium Salutis”, 10(1978) 115-116.

¹⁷ K. D o l a, *Wrocławska Kapituła Katedralna w XV wieku*, Lublin 1983, s. 300.

¹⁸ Por. W o l n i k, *Liturgia godzin*, s. 35-45.

¹⁹ Por. B. N a d o l s k i, *Liturgika*, T. 2. *Liturgia i czas*, Poznań 1991, s. 195-196. Także: W. D a n i e l s k i, *Brewiarz*, EK, II, 1064-1071.

²⁰ Zestaw i opis wrocławskich brewiarzy rękopiśmiennych w: W o l n i k, *Liturgia godzin*, s. 46-61.

Rękopisy brewiarza wrocławskiego, chociaż wzorowane na rzymskim Ordinarium, różniły się między sobą. Wydanie brewiarza drukowanego było początkiem procesu ujednoczenia liturgii godzin według wzorca kościoła katedralnego. Ale i tu dokonywano korekt przy kolejnych edycjach, dlatego różnice w układzie i treści pierwszych drukowanych brewiarzy wrocławskich są wyraźne.

Pod koniec XV wieku wydano trzy brewiarze. Dwa z nich zostały wydane ok. 1485 roku. Jeden w Speyer wydrukował Peter Drach a drugi został wydany przez Jana Grüningera, który w latach 1483 – 1530 prowadził oficynę w Strassburgu. Następny brewiarz wrocławski ukazał się drukiem w Norymberdze 17 sierpnia 1499 roku. Został on wydany na polecenie Jana IV Rotha, biskupa wrocławskiego. Za rządów tego biskupa i z jego polecenia, w Wenecji Piotr Lichtenstein wydrukował w 1501 roku *Viaticum Wratislaviensis ecclesiae*, a po śmierci biskupa Jana IV Rotha bazylejski drukarz Tomasz Wolff ogłosił drukiem w 1521 roku *Diurnale iuxta consuetudinem ecclesie Wratislaviensis*²¹.

Już z XIV w. zachowały się rękopiśmienne agendy diecezji wrocławskiej²². Najważniejsza z nich biskupa Henryka I z początku XIV w. zatytułowana *Liber Agendarum Ecclesiae Wratislaviensis in membrana scriptus tempore Henrici* została wydana drukiem przez Adolfa Franza²³. Agenda ta znana była na Śląsku prawie przez dwa stulecia w spełnianiu duszpasterskiej służby Bożej. Rozwijająca się sztuka drukarska sprzyjała powstaniu licznych agend uwzględniających tradycje poszczególnych diecezji. Stąd prawie każda diecezja starała się mieć swoją agendę. W 1496 r. biskup wrocławski Jan IV Roth polecił wicedziekanowi katedralnemu Marcinowi Paulsdorffowi wydanie diecezjalnej agendy. Przy jej redakcji wiele tekstów wzięto z agendy Henryka I. Wydał ją w Strassburgu drukiem Fryderyk Ruch de Dumbach w 1499 roku. Po latach agenda diecezjalna została wydana w 1510 roku także w Stassburgu przez Jana Prüssa na polecenie Jana V Turzo, pod mianem *Liber agendarum rubricae dioecesis Wratislaniensis emendatum*. Agenda ta była używana na Śląsku w XVI, a sporadycznie nawet w XVII wieku, choć w czasach potrydenckich odwoływano się do druków tej księgi wydawanych na potrzeby prowincji gnieźnieńskiej, której integralną częścią pozostawała diecezja wrocławska²⁴.

Każda diecezja pielęgnowała swoje tradycje lokalne wprowadzając do kalendarza także nowo przyjmowane obchody dla całego Kościoła. W Polsce

²¹ Por. W o l n i k, *Liturgia godzin*, s. 61-62.

²² Agenda z Nysy, BUWr IQ 207.

²³ *Liber Agendarum Ecclesiae Wratislaviensis*, BKWr 152.

²⁴ Por. W. U r b a n, *Agendy katolickie w Polsce*, EK, I, 172.

kalendary diecezjalne powstawały od XI wieku, nabierając od XIII–XIV wieku znamion lokalnej odrębności, by pod koniec średniowiecza otrzymać swą charakterystyczną formę. Nowe święta do kalendarza wprowadzał biskup, ale tylko za zgodą kapituły, ponieważ obchody w katedrze były związane z wydatkami obciążającymi kapitułę²⁵

Z diecezji wrocławskiej zachowało się do czasów współczesnych pięć piętnastowiecznych rubrycel. Znajdują się one w Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu. Trzy pochodzą z kolegiaty głogowskiej, jedna z kolegiaty nyskiej i jedna z klasztoru kanoników regularnych św. Augustyna w Żaganiu²⁶. Były one informatorem kalendarzowo-liturgicznym dla duchowieństwa. Zawierały także wskazówki odnoszące się do odmawiania brewiarza i odprawiania Mszy św. i posiadały formuły modlitw towarzyszących danym obrzędom. Już w XV wieku przyjęty był w diecezji całoroczny porządek liturgiczny. Przy jego ustalaniu miała swój udział kapituła²⁷. Dopiero po Soborze Trydenckim na synodach w 1593 i 1653 roku, a także na posiedzeniu kapituły w 1604 r., poruszano sprawę opracowania nowego dyrektorium wrocławskiego, uwzględniającego rzymski sposób sprawowania liturgii. Pierwsze ukazało się drukiem w Nysie w 1663 roku i nosiło tytuł *Ordo recitandi divinum officium pro universis clericis dioecesis Wratislaviensis iuxta Breviarium Romanum pro anno 1663*. W latach następnych ogłoszono drukiem kolejne dyrektoria, których opracowanie należało do dziekana wrocławskiej kapituły katedralnej²⁸.

Ważnym źródłem dla badacza średniowiecznej liturgii diecezji wrocławskiej jest instrukcja dla zakrystianów katedralnych, zwana *Modus agendi in ecclesia Wratislaviensi et quod est de officio sacristianorum*²⁹. Rękopis składa się z trzech części, które napisano w 1448 r. (k. 1-22), w 1484 (k. 23-121) oraz w różnych latach (od k. 122). Uzupełniające dane o liturgii i księgach liturgicznych diecezji wrocławskiej można znaleźć w prawodawstwie synodalnym³⁰.

²⁵ Por. D o l a, *Wrocławska Kapituła*, s. 300.

²⁶ Por. S o b e c z k o, *Liturgia katedry wrocławskiej*, s. 33-34.

²⁷ Tamże, s. 59-60.

²⁸ Por. J e d i n, *Zur Geschichte*, s. 200.

²⁹ AAWr IIIa 13a; częściowo tekst wydał Fr. S c h u b e r t, *Ex modo agendi in ecclesia Wratislaviensi*, w: *Excerpta ex ordinariis Germanicis de summis anni ecclesiastici festivitibus*, ed. Fr. Schubert, R. Stapper, Münster 1936, s. 5-37.

³⁰ Zbiór statutów synodalnych wydali: M. M o n t b a c h, *Statuta synodalia dioecesis s. Ecclesiae Wratislaviensis, Wratislaviae* 1855; J. S a w i c k i, *Concilia Poloniae. Źródła i studia krytyczne*, T. 10. *Synody diecezji wrocławskiej i ich statuty*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1963.

Jak można zauważyć, odbiciem wpływów różnorodnych środowisk zakonnych i diecezjalnych oraz głównych ośrodków liturgicznego życia średniowiecznej Europy stały się przedtrydenckie wrocławskie księgi liturgiczne. Z chwilą tworzenia własnych skryptoriów na śląskiej ziemi następował powolny proces unifikacji liturgicznej tradycji wrocławskiej. Wystarczy wskazać na opracowania rękopisów przez historyków sztuki i hymnologii kościelnej oraz na katalogi albo inwentarze zbiorów rękopiśmiennych, aby zobaczyć, że w okresie przedtrydenckim Wrocław posiadał już ukształtowaną liturgiczną tradycję. Należy jednak podkreślić, że tradycja ta była organicznie związana z gnieźnińską prowincją kościelną i pozostawała pod dużym wpływem diecezji krakowskiej.

Dotychczasowe badania naukowe nad średniowieczną liturgią wrocławską ukazują jedynie fragmentaryczny zarys tej problematyki. Najnowsze publikacje H. Sobeczki, F. Wolnika i lubelskiej szkoły badań nad liturgią rzymską w Polsce pozwalają żywić nadzieję, że również inne przedtrydenckie wrocławskie księgi liturgiczne zostaną opracowane, wypełniając tym samym poważną lukę. Przyczyni się to jednocześnie do całościowego opracowania liturgii w tej diecezji, która ma już prawie tysiącletnią historię.